

BAITURSYNULY
UNIVERSITY

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

КӨПСАЛАЛЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
МНОГОПРОФИЛЬНЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 4
2024

ISSN 2310-3353

PUBLISHINGS
K S P I

Қ М П И
ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
К Г П И

2024 ж., қазан, №4 (76)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бас редактор: Қуанышбаев С. Б., география ғылымдарының докторы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ, Қазақстан.

Бас редактордың орынбасары: Жарлығасов Ж.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ, Қазақстан.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Әлімбаев А.Е., философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Қазақстан.

Емин Атасой, PhD докторы, Улудаг университеті, Бурса қ., Түркия.

Зоя Микниене, докторы, (PhD) Литва денсаулық туралы ғылым университеті, Каунас қ., Литва Республикасы.

Качев Д.А., философия ғылымдарының кандидаты, тарих магистрі, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Ксембаева С.К., педагогика ғылымдарының кандидаты, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Лина Анастасова, элеуметтану ғылымдарының докторы, Бургас еркін университеті, Бургас қ., Болгария.

Медетов Н.А., физика-математика ғылымдарының докторы, «Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Мишулина О.В., экономика ғылымдарының докторы, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Соловьев С.А., биология ғылымдарының докторы, Новосібір мемлекеттік экономика және басқару университеті, Ресей.

Скороходов Д.М., техника ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Сычева И.Н., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Ташев А.Н., экология бойынша биология ғылымдарының кандидаты, орман шаруашылығы университеті, София қ., Болгария.

Уразбоев Г.У., физика-математика ғылымдарының докторы, Ургенч мемлекеттік университеті, Өзбекстан.

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж
Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігімен 17.09.2004 берілген.
Мерзімді баспа басылымын қайта есепке алу 07.11.2023 ж.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:
110000, Қостанай қ., Байтұрсынұлы к., 47
(Редакциялық-баспа бөлімі)
Тел.: 8(7142) 51-11-76

© Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті

№4 (76), октябрь 2024 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы*

Главный редактор: *Қуанышбаев С.Б.*, доктор географических наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

Заместитель главного редактора: *Жарлығасов Ж.Б.*, кандидат сельскохозяйственных наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбаев А.Е., доктор философии (PhD), Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Казахстан.

Емин Атасой, доктор PhD, Университет Улудаг, г. Бурса, Турция.

Зоя Микниене, доктор (PhD), Литовский университет наук здоровья, г. Каунас, Республика Литва.

Качеев Д.А., кандидат философских наук, магистр истории, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Ксембаева С.К., кандидат педагогических наук, НАО «Торайгыров университет», Казахстан.

Лина Анастасова, доктор социологии, Бургасский свободный университет, г. Бургас, Болгария.

Медетов Н.А., доктор физико-математических наук, НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Казахстан.

Мишулина О.В., доктор экономических наук, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Соловьев С.А., доктор биологических наук, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Россия.

Скорыходов Д.М., кандидат технических наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Сычева И.Н., кандидат сельскохозяйственных наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Ташев А.Н., кандидат биологических наук по экологии, Лесотехнический университет, г. София, Болгария.

Уразбоев Г.У., доктор физико-математических наук, Ургенчский государственный университет, Узбекистан.

Свидетельство о регистрации № 5452-Ж
выдано Министерством информации Республики Казахстан 17.09.2004 г.
Переучёт периодического печатного издания 07.11.2023 г.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47
(Редакционно-издательский отдел)
Тел.: 8(7142) 51-11-76

Bezaubekova Almagul Danenovna – Candidate of Philological Sciences, Department of Language Theory and Literature, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

Amirgaliyeva Yerkegul Sapargaliyevna – 2-year student, «6B01701 – Kazakh language and literature» educational program, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

Kaiyrgali Diana Aidarkyzy – 2-year student, «6B01701 – Kazakh language and literature» educational program, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

ӘӨЖ 8.81

Искакова, Ш.К.,

*гуманитарлық ғылымдар магистрі,
тіл және әдебиет теория кафедрасы,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан Республикасы*

Омарова, Д.К.,

*Қостанай қаласы әкімдігінің білім бөлімінің №19
жалпы білім беретін мектебі” КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
Қостанай қ., Қазақстан Республикасы*

ҚИМЫЛДЫҢ ӨТУ СИПАТЫ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін

Берілген мақалада етістіктің категориясы – қимылдың өту сипаты категориясының қазақ тіл білімінде зерттелу тарихы қарастырылады. Оның дамуы мен зерттелуіне үлес қосып, еңбектерін арнаған тіл білімі ғалымдарының пікірлері мен зерттеу қорытындылары мақаланың негізгі саралау объектісі болып табылады.

***Түйінді сөздер:** етістік, категория, аналитикалық формант, қимылдың өту сипаты.*

1 Кіріспе

Қазақ тіліндегі етістіктер көптеген морфологиялық және лексикалық-грамматикалық категориялармен сипатталатын сөздер тобының неғұрлым күрделі және тармақталған бөлігі болып табылады. Оның кейбір категориялары қазақ тілінде терең зерттелген.

Жалпы етістік-қозғалысты, әрекетті, іс-әрекеттің атауын атағанымен, іс-әрекеттің қандай жағдайда, қалай және қандай тәсілдермен жасалғанын жеке-жеке білдіре алмайды. Тек іс-әрекеттің атын беру сөйлемнің толық мағынасын ашуға жеткіліксіз. Себебі күнделікті өмірде іс жүргізу тәсілдері әртүрлі. Қимылдың жасалу өзгешелігі мен оның орындалу амалын көрсететін етістің арнайы категориясы бар – қимылдың өту сипаты.

Түркологияда да, қазақ тілінің білім беру саласында да қимылдың өту сипаты категориясы ХХ ғасырдың 50-жылдарынан бастап дербес категория ретінде зерттелуде. Алайда, сөйлемдегі етістікті қалыптастыру әдістері және оның ерекшеліктері мәселесі бұрын түркі тілдерінің ғалымдары мен зерттеушілерінің назарын аударды. Оны В.А.Гордлевскийдің «Түркі тілінің грамматикасы», А.Н. Кононовтың «ҮІІ-ІХғ. Түркі руна ескерткіші тілінің грамматикасы», И.Гигановтың «Татар тілінің грамматикасы», А.Н.Кононовтың «Заманауи әдеби өзбек тілінің грамматикасы» атты еңбектерінен байқасақ болады [1].

Қазақ тілінде қимылдардың сипат категориясын көптеген еңбектерден байқай аламыз. Мысалы:

А. Ысқақов пен Н.Оралбаеваның грамматикалық категориясы.

М. Балақаев тұжырымдаған семантика-синтаксистік категориясы. Түркі ғалымы грамматикалық түрлер санатында оны морфологиялық емес, семантикалық-синтаксистік сипатта, жай сөйлем синтаксисінде қарастыруды ұсынды;

Семантикалық категория (В.Н. Насилов). Оның түсіндіруінде бұл санат біріншіден, қимыл немесе норма өрнегіндегі етістіктің сапалы көрінісі-сандық сипатты көрсететін семантикалық категория; екіншіден, даму мен жаратылыстың кеңістікте емес, уақыт бойынша ауысуы сипаты болып табылады;

Б. Қапалбеков көрсеткен синтаксистік категория. Оның мәлімдемесі бойынша, сөздердің тіркесімі берілген бұл категория синтаксистік категория ретінде танылады [2]

2 Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында түркологияның алғашқы зерттеулеріне шолу жасалды. Осының негізінде қазақ тілін оқытудағы қимылдың өту сипаты санатына жататын пікірлер мен жұмыстар жиналды, талданды және сараланды. Мақаланың негізгі тақырыбы ретінде етістіктің жеке категориясы ретінде әрекеттің өтпелі сипатын шоғырландыру және дамыту тарихы алынды. Зерттеу және тақырыпты зерделеу барысында «Қазақ тілінің морфологиясы», «Тіл тағылымы», «Қазақ тіл білімінің мәселелері» еңбектері негізге алынды.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақ тілі ғылымында сөздің аналитикалық формасы бойынша ұзақ уақыт бойы арнайы жұмыстар болған жоқ. Бұл етістік формасы бірде күрделі етістік және бірде грамматикалық категориялардың көрсеткіші ретінде зерттеледі. Алайда, профессор К. Жұбанов күрделі етістіктер мен оларды құрайтын көмекші етістіктерді бірінші болып зерттегенін білеміз. Ол отыр, жүр, тұр етістіктерінің ерекшелігін зерттей отырып, көмекші етістіктердің күрделі форма жасаудағы қызметін өз еңбегінде анықтайды. Күшейіп бара жатыр, асығып келе жатыр деген мысалдардағы бара/келе жатыр етістіктерін күрделі көмекші етістік деп атаған.

Қазақ тілі зерттеулерінде етістіктерге көптеп таулдау жасаған - профессор Н.Сауранбаев. Етістіктің кейбір аналитикалық формалары ғалымның синтаксиске арналған еңбектерінде көрініс табады. Мәселен, райлардың –р еді (шартты), –ғай еді(қалау), нақ осы шақтың -п отыр/жатыр/жүр/тұр, өткен шақтың –жатыр/-уші/-бақшы еді сияқты аналитикалық формаларын көрсеткен. Сонымен қатар, ғалым өз еңбегінде көсемшенің сөзбен сөзді байланыстаратын қасиеті туралы да айта кеткен. Яғни күрделі етістік құрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістікті көсемше байланыстырады деген. Бірнеше етістік формаларының тіркесуі мен олардың мағыналарына қатысты 3-4 етістіктің алғашқысы негізгі мағына беріп, қалғандары қосалқы амалын көрсететін көмекші етістіктер деп көрсеткен.

Қазақ тілі оқулықтарына етістік бөлімін жазып, көмекші етістіктерге арнайы зерттеу жұмыстарын арнаған И.Е.Маманов та аналитикалық формаға көптеп назар аударады. Ғалым өз еңбектерінде көмекші етістіктерді толық қамтып, олардың атқаратын функциясын зерделеген. Мысалы: жаздап қалды/барып қалды, келе көрмесін, келіп жүрме сияқты күрделі етістіктері. Күрделі көмекші етістік ретінде бара/келе жатыр етістіктерін атаған. Жалпы алғанда, Е.Маманов профессор Қ.Жұбановтың зерттеулеріндегі пікірін қолдаған.

И.Қ. Ұйықбаев күрделі етістіктің көрініс категориясын жасаудағы қызметін зерттеген. «Қазақ тіліндегі шақ категориясы» еңбегінің авторы Т.Р. Қордабаев синтаксистік жолмен жасалатын шақ категориясы жайлы жазған. Оған қатысты аналитикалық форманттарды тікелей атамағанымен, ғалым көрсеткен мысалдарының тікелей қатысын көруге болады. -йын/-йін деп отыр/жатыр/жүр/еді/қалды /барады/депті/келеді сияқты күрделі формаларды көрсеткен ғалым А.Әбілқасымов та «де» көмекші етістігі жайлы өз еңбегінде сөз етеді. Қалау райдың формаларын күрделі етістік деп анықтаған С.Омарбеков те етістік қалау райының аналитикалық тәсіл арқылы жасалатындығын айтады.

«Қазақ тілі грамматикасында» сөздің аналитикалық формасы жайлы зерттеулер қамтылған. Автор күрделі етістіктерді үшке бөліп қарастырған:

1. Есімдер мен еліктеуіштердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы; 2. Еді көмекші етістігінің тіркесуі арқылы; 3. Көсемшелерге көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы.

З.К. Ахметжанованың «Қазақ және орыс тілдерінің қолданбалы-семантикалық саласы» атты монографиясында қимылдың өту сипаты категориясы жан-жақты зерттелген. Ол орыс тілі мен қазақ тіліндегі ерекшеліктерді салыстырып, зерттей отырып, олардың функционалдық-мағыналық өрісін анықтаған. Тілімізде лексикалық-грамматикалық көрсеткіштермен қатар өтпелі категорияның лексикалық құралдарының болатындығы туралы айтады. Қимыл сипатының категориясы ежелгі түркі ескерткіштерінде көптеп кездеседі. Осыдан біз бұл категория тілдік жүйеде ежелгі құбылыс екеніне көз жеткізе аламыз. Әрекеттің жасалуындағы әртүрлі ерекшеліктерді білдіретін басқа көрсеткіштермен қатар, әрекеттің аяқталуын білдіретін белгілер ежелгі түркі жазба ескерткіштерінен табылды. Мысалы, ғалым ежелгі түркі тіліндегі «қал» етістігінің көмекші қызметін көрсетіп, оның көсемшеден кейін келсе, қимылдың аяқталу сатысында болатынын көрсеткен: Тірігі күң болташы ерті өлүгі йұртта, йолтай атұқ алта чы ертігіз [3].

Х.Х. Махмудов Қазақ тілі орыс тіліндегідей қимылды білдіру категориясы емес, қимыл жасау тәсілінің категориясы деп санайды. Махмудовтың бұл пікірімен келісуге болады, өйткені кейбір әрекеттер мен қозғалыстарды сипаттауға болады және жай ғана айтылмайды. Қозғалысты сипаттау кезінде қозғалыстың даму кезеңін, оның қарқынын байқауға болады.

Қазақ ғалымдарының ішінде қозғалысты сипаттауда таңғаларлық бірегейлік танытқан тұлғалардың қызметіне бірінші болып А. Байтұрсынұлы жүгінді. Қазақ ғалымдарының арасында А. Байтұрсынұлы алғаш рет қимылдарды сипаттауды жасауда әртүрлі ерекшеліктерді білдіретін кейбір тұлғалардың қызметіне назар аударды. Бүгінгі күні қимыл тәсілін білдіретін көрсеткіш ретінде танылған – ғыла жұрнағының қызметін дүркінді етіс, -ыңқыра жұрнағының қызметін өсіңкі етіс деп «Тіл құрал» атты еңбегінде атаған. Аталған мысалда берілген анықтамадан ғалымның олардың қызметін дұрыс ажыратқаны көрінеді. Мысалы, "Дүркінді етіс дейміз – әрдайым және қайталанып жасалатын істі білдіреді: өлең айтқылады, су атқылады. Яғни, ғалым «дүркінді етіс» деп атаған нәрсе қимылдың қайталануы болып табылады [4].

Профессор Қ.Жұбановтың қазақ тіліндегі қимылдарды жасаудағы әртүрлі ерекшеліктерін білдіру туралы айтқан сөздері осы уақытқа дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Ғалым өзінің "Қазақ тіліндегі зерттеулер" атты еңбегінде "келе жатыр" күрделі көмекші етістігі әрекеттің басталуын білдіру үшін, ал "бара жатыр" күрделі көмекші етістігі жалғасын, үдеуін білдіру үшін қолданылатынын көрсетеді. 1936 жылы жеті жылдық мектептің 6-сыныбына арналған "Қазақ тілі бағдарламасы" жобасында ғалым, сонымен қатар, "Жеткізілген хабарламаның өңі әртүрлі (тілек, күмән, жылдамдық, эмпатия, менсінбеу және т. б.), кейде істің өңін анықтайтын етістіктердің формалары болатынын атап өтті. Ал егер ол да жоқ болса, көмекші етістікті қосып барып қолданылатыны жайлы айтады.

Қ.Жұбанов осы шақты төрт түрге бөледі:

1. Жалпы осы шақ;
2. Кәдімгі осы шақ;
3. Қазіргі осы шақ;
4. Әзіргі осы шақ [5].

Көсемшесі бар негізге қосылған төрт етістік дәл осы шақтың төрт түрінде кездеседі делінген. Мысалы, жалпы осы шақ жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан «жатыр» көмекші етістігі келуі қажет. Мысалы, Сәкен сабақ оқып жатыр. Дәл солай кәдімгі осы шақ жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан «жүр» көмекшісі келуі керек дейді. Мысалы, Сәкен сабақ оқып жүр. Бірінші сөйлемде Сәкеннің іс-әрекетін нақ осы кезде немесе көптен созылып үздік-создық болып жатуы да ықтимал, сондықтан жалпы осы шақ делінеді. Ал кәдімгі осы шақта (екінші сөйлем) істің жайының үздік-создық істеліп жатқаны білінеді. Қазіргі осы шақта істеушінің дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсетеді (Алмас

тапсырма орындап жатыр). Әзіргі осы шақ іс-әрекеттің дәл осы кезде болып жатқан және сол қалпын жоймаған істі көрсететінін айтады (Күн қарауытып тұр). Сөйтіп Қ.Жұбанов қалып етістіктерінің әрқайсысының беретін лексикалық, семантикалық мағыналарына қарай оларды дәл осы шақтың төрт түріне бөліп қарастырады. Қалып етістіктері көмекші қызметте істі өту процесінің әртүрлі формаларында білдіретінін байқай аламыз. Мәселен, қарап жүрмін (оқып жүрмін), қарап жатырмын (оқып жатырмын), қарап отырмын (оқып отырмын), қараптұрмын (оқып тұрмын) дегендердегі істің өту барысы әртүрлі екені ондағы көмекші етістіктердің мағынасынан танылады (қарап, оқып жүрмін – үрдістің қайта қайталануы; қарап, оқып жатырмын – қимылдың бірнеше рет қайталануы; қарап, оқып отырмын – жақын уақыт аралығында болып жатқан іс-әрекет; қарап, оқып тұрмын – қазіргі кезде болып жатқан іс-әрекет). Яғни, ғалым көмекші етістіктердің қимылдың өту процесіне қатысты түрлі мағынаны білдіретінін көрсеткен: 1) Іс-әрекеттің қайталануы; 2) Іс-әрекеттің бірлесіп жасалуы; 3) Іс-әрекеттің қайта жасалуы; 4) Іс-әрекеттің басы; 5) Іс-әрекеттің созылық келуі; 6) Іс-әрекеттің біршама уақыттан кейін қайта жасалуы, т.б. Зерттеуші бұл категорияға қатты тоқталмаса да, қимылдың өту үдерісін бейнелеудегі төрт етістіктің көмекші функциясына нықтай алды десек болады. Яғни, Қ.Жұбанов өз зерттеуін қимылдың өту сипаты деп атап айтпағанымен, «етістік өңі» деген терминге кірістіре отырып, мазмұнын шамалап келтіргені байқалады.

Өзінің «Қазіргі қазақ тілі» атты оқулығына ғалым А.Ысқақов 1974 жылы аналитикалық форманттарды енгізді. Бұл еңбекте қимылдың өту сипаты категориясы да кіріктірілген.

Профессор: «Қазақ тілінің етістік формалары қатарындағы өзіне тән өзгеше мағынасы мен өзіндік морфемалары бар грамматикалық құбылыс амалдың өту сипаты категориясы деп аталады», – деп пікір қалдыра отырып, осы категорияның көрсеткіштердің 2 жасалу жолы бар екенін көрсетеді: аналитикалық форманттар және синтетикалық тәсіл арқылы. Синтетикалық тәсілге -ла (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнақтарын жатқызады: өзі жалғанған түбір етістіктің лексикалық мағынасына амалдың үсті-үстіне еселеніп, жиі орындалуын білдіретін реңк қосады» [6]. Бұл қатарға төмендегі жұрнақтарды қосады: -қыла (-кіле, -ғыла, -гіле); -мала (-меле, -бала, -беле, -пала, -пеле); -ғышта (-қышта, -кіште, -гіште); -ыңқыра (-іңкіре, -ңқыра, -ңкіре); -ымсыра (-імсіре, -мсыра). Мысалы: Педагогтік мінезге еш жараспайтын сорақы қылықтары атой сап, көзге ұрып тұрса да мәймөңкілеп қарайды. Мен енді біртіндеп саналы қимылға көше бастадым, көрпе шетін мүмкін болғанша ашыңқырап, Ғалияны бауырыма бастым. (Б. Соқпақбаев)

Аналитикалық форманттарға келетін болсақ, оның сан алуан түрлеріне тоқталып, мына форманттарды ажыратқан: -п таста, -п жібер, -а қал, , -ғалы отыр, -ғалы жатыр, -п ал, -п бер, -п отыр, -а түс, -а қой, -а кет, -ған бол, -п кеп жібер, -п кеп қал, т.б. Бұл форманттарды профессор шығу тарихына қарай 3-ке топтастырған: 1. Толымды көмекші етістіктерден құралатын форманттар мен көсемшенің -ып (-іп, -п) және -а (-е, -й) жұрнақтары; 2. Де етістігі арқылы жасалған форманттар; 3. Рай жұрнақтары мен толымсыз еді, екен көмекші етістіктерінен есімше, көсемшеден жасалатын форманттар.

Профессор қимылдың белгілі бір уақытқа, тұсқа қатысты болатындығын, яғни іс-әрекет белгілі бір кезде басталып, белгілі бір уақытта жүріп, белгілі бір мезетте аяқталатындығын анықтап, оған «қимылдың фазасы» деп атау қойған. Қимылдың фазасын үш кезеңге бөліп қарастырады:

1. Іс-әрекеттің басталуы;
2. Іс-әрекеттің сол мезетте болу үдерісі;
3. Іс-әрекеттің аяқталуы. Іс-қимылдың басталу фазасын көрсетуге -а/е баста (жаза бастады), -а/е жөнел (көше жөнел), -п сала бер (жіберіп сала берді), -п қоя бер (қарап қоя берді) сияқты форманттарды жатқызады. Іс-әрекеттің өту орындалу үрдісінде екенін, жасалып жатқанын білдіруге -а/е жат (келе жатыр), -п бар (жүгіріп барады), -п кел (үйреніп келеді), -п келе жат (кіріп келе жатыр) сияқты форманттарды жатқызады. Іс-әрекеттің аяқталу ке-

зеңін жасауға біт, бол, кеш, қал, шық сияқты толымды көмекші етістіктердің көсемшенің -п жұрнағымен бірге қолданылған -п біт (айтып бітті), -п бол (жазып болды), -п кет (үсіп кетті), -п қал (суып қалды), -п шық (таратып шықты) сияқты аналитикалық форманттарды қатыстырады.

Ы.Маманов қазақ тіліндегі қимыл-қозғалыс сипаты категориясына жеке анықтама беріп, оны сыпат категориясы деп атаған. Ғалым оның өту кезеңдеріне жеке тоқталады. Сыпат категориясы туралы пікірлерінің ішінде, ең алдымен, ғалымның сөз мағынасына емес, оның формасына тоқталғанын атап өтуге болады. Оны Ы.Маманов былайша түсіндіруге тырысады: «қалыпты етістіктердің шақ формасы болмайды, тек шақ мағынасы бар». Оның ойынша, модальді етістіктер қатарындағы шақ мағынасы олар үшін телу шақ мағынасы емес. Олардың ішінде шақ мағынасынан басқа да мағыналар бар. Мысалы, іс-әрекеттің көрінісі етістік мағынасы; қозғалыстың өту сипатын білдіру – аспекттивті мағына т.б.

Профессор бір мағынадағы етістік формаларының белгілі бір дәрежедегі семантикалық айырмашылығын және қимылдың созылыңқылығын, аяқталған сипатын ашпақ болған. Одан басқа да ал, бер, көр, қал, сал, кет, түс, шық, тұр, таста, жазда, ұқса, бол, кел көмекші етістіктерінің қимыл, іс-әрекетке байланысты түрлерін мысалдармен дәйектеп көрсетеді. Ал қимылдың өтуінің 6 кезеңі бар деп есептейді.

Іс-әрекет жасау дайындығы; іс-әрекет жасау ынтасы; қимылдың басталуы; қимылдың орындалу сәті; қимылдың аяқталуының алды; қимылдың аяқталуы және іс-әрекеттің басталуы, ортасы, аяқталуы болатындығын айтып, олардың жасалуына өзге етістіктермен қатар төрт қалып етістігі де қатысатынын айтады.

Ы.Маманов қимылдың ағымы үрдіс түрінде өтетіндігін білдіретін етістік формасын созылыңқы сыпатқа жатқызып, созылыңқы сыпаттың көсемше формаларының отыр, тұр, жатыр, жүр көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады деп көрсетеді. Көсемше формадағы етістіктер негізгі сөздік мағынаға ие болып, көмекші етістіктер негізгі қимылдың созылыңқы процесс түрінде өтетіндігін білдіретін грамматикалық морфема деп санайды. Осы пікірін былайша дәлелдейді: «Қазақ тілі оқулықтарында жазып жатырмын, оқып отырсың, сөйлеп тұрмыз, қарап жүрсіз тіркестері осы шақтың бір формасы деп қаралып, оның құрамындағы отыр, жүр, жатыр, тұр көмекші етістіктері нақ осы шақ мағынасын білдіретін грамматикалық көрсеткіш деп түсініледі. Бұл форма нақ осы шақ формасын білдіретіні рас, бірақ мұнда нақ осы шақты білдіріп тұрған арнайы грамматикалық көрсеткіш жоқ. Мұнда көмекші етістік қызметіндегі қалып етістіктері грамматикалық сыпат көрсеткіші қызметін атқарып тұр».

Ы.Маманов негізгі етістіктер сапаның, құбылыстың өзгеру процесін білдірсе, күрделі көмекші етістіктер қимылдың даму, күшею процесін білдіреді деп санайды, оған мынадай мысалдар келтіреді: «Күн ысып бара жатыр (барады). Күн ысып келе жатыр (келеді). Мал жайылып барады. Гүл ашылып келеді. Мұнда «бар» көмекші етістігі процестің қарқынмен, тез күшейе түсуін аңғартады да, «кел» көмекші етістігі процестің жаңа басталу кезеңін, жай дамуын білдіреді» [7].

Ғалым қимылдың өту процесін екі кезеңге ғана, яғни созылыңқы сыпат (процестің жүріп жатуы) және аяқталған сыпат (процестің бітуі) деп бөледі. Ал процестің басталуына мысал келтіргенмен және процестің жаңа басталу кезеңі деп атап айтқанмен де, қимылдың өту сипатындағы алғашқы кезеңге қоспайды. Дегенмен де, ғалым процестің басталу кезеңі туралы пікір білдірген.

Профессор Н.Оралбаева етістіктерде ым-ишараның жасалуы бір-біріне ұқсамайды, әрқайсысы әртүрлі жасалған дейді. Мәселен, «есінен тана жаздады» дегенде қимылдың жасалуға жақындап барып жасалмай қалғандығын білдіреді. «Шыдап бақты» дегенде қимылды жасауға бар ынтасын салғанын, өте тырысқанын білдірген. «Жабыса кетті» дегенде қимылдың оңай, тез жасалғаны білдірілген. «Періп кеп жібердім» дегенде қимылдың күшпен

тез жасалғаны білдірілген. «Келе береді» дегенде қимылдың қайталануы білдірілсе, «бересал» дегенде қимылдың немқұрайлы жасалуын білдірген.

Қ. Бибекөвтың «Қазіргі қазақ тіліндегі қимылдың аяқталу кезеңі және оның берілу жолдары» атты еңбегінде аспектуалдылық жайында кеңінен сөз болады. Қимылдың өзгеріске түсу процесі – бірден жасалуы, баяу өтуі, созылыңқы, үдемелі, дүркінді, тездік сипаттары, жетімсіздігі мен немқұрайлы немесе ынтамен істелуі, әдейі жасалуы, басталуы мен аяқталу кезеңі белгілі уақыт ішінде орындалатындықтан уақытпен тығыз байланысты қаралады [8].

Қ.Т. Мұхамәди «Қазіргі қазақ тіліндегі қимылдың тездік тәсілінің мағыналық құрамы мен берілу жолдары» атты диссертациялық жұмысында қимылдың тездік тәсілінің берілу жолдарын көрсетеді. «Қимылдың тездік тәсілінің мағынасын арнайы зерттеудің нәтижесінде, бұл тәсілге тән мына төмендегі мағыналық топтары анықталды: 1. Қимылдың кенеттен жасалуы 2. Қимылдың батыл жасалуы 3. Қимылдың қарқынмен жасалуы 4. Қимылдың жеңіл жасалуы 5. Қимылдың бір рет қана жасалуы 6. Қимылдың қысқа қайталануы 7. Қимылдың тез басталуы. «Сол сияқты қимылдың кенеттен, тосыннан жасалу мағынасы еліктеуіш сөзден көмекші етістік арқылы жасалған құранды етістіктерге –е қал аналитикалық формантының тіркесуі арқылы да беріледі. Қ.Т.Мұхамәди қимылдың тездік тәсілмен берілуінің екінші түріне қимылдың батыл жасалуын жатқызады [9].

Қазақ тіл білімінде аспектуалдық семантика бойынша зерттеулер жүргізген.

М.С. Жолшаева етістіктің аспективті грамматикалық құбылыстарын жеке элемент ретінде емес, басқа тілдік категориялармен жалпы байланыстың ерекшеліктерімен бірге қарастырған дұрыс дейді. М.С.Жолшаева өзінің «Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн» атты диссертациясының авторефератында аспектуалды мағынаны беретін синтетикалық формаларды мағынасына қарай қайталанатын қимылды; жетімсіз істелген қимылды; күшейтпелі қимылды білдіретін қосымшаларға саралап, модификациялаушы және сөзжасамдық деп ажыратады. Сонымен қатар, аспектуалдылықтың грамматикалық формалармен берілуін сөз етеді. "Зерттеудің бұл әдісі тілдік айырмашылықтарды тереңірек түсінуге көмектеседі. Сондықтан біз функционалды-семантикалық бағытқа сәйкес іс-әрекеттің ауысу сипатының категориясын қарастырамыз. Осылайша, біз іс-әрекеттің әдістері мен мерзімдерін анықтайтын серия құрылымы мен тіл элементтерінің жиынтығын көрсетеміз. Сонымен қатар, қозғалыстың өтпелі сипаты грамматикалық категориядан асып түседі және оны тілдің басқа деңгейлері арқылы білдіруге болады. Осылайша, аспективтілік семантикалық категория ретінде танылады және оның типтік белгісін құрайтын тілдік бірліктердің парадигмасы ажыратылады". М.Жолшаева қимылдың өту сипаты категориясын аспектуалды семантика аясында қарастырып, етістіктің тіркесімділігі мен семантикалық құрылымын компонентті талдайды. Толымды көмекші етістіктерге жататын отыр, тұр, жүр, жатыр етістіктері арқылы көбінде аяқталмаған іс-әрекет мағынасы беріледі. Отыр және тұр етістіктері -а, -е, -й көсемшелі етістіктен кейін жол-жөнекей жасалған аяқталмаған қимылды (бөлісе отыр, кірісе отыр, айта отыр), -ып, -іп, -п формалы етістіктен кейін қимылдың ұзақтығын (жүзіп отырды, қонып отырды), -қалы, -келі, -ғалы, -гелі формалы негізгі етістіктерден кейін белгілі бір қимылды жасауға әзір тұрғандығын (сенгелі тұр, кеткелі тұр) білдіреді. Жалпы мағынада қозғалыс шегі – уақыт кеңістігіндегі уақыт шегі. Қимылдың ішкі және сыртқы шегі болады. Егер қозғалыстың уақыттық шекарасы қозғалыс сипатына жатпайтын сыртқы факторларға бағынатын болса (белгілі бір уақыттың уақытын, сонымен қатар басқа қозғалыстың болуын көрсететін), онда бұл әрекеттің сыртқы шекарасы. Мысалы, мен бүгін сағат жетіге дейін мектепте боламын. Ол оны оятқанша ұйықтай береді. Қозғалыстың уақыт бойынша өтуінің табалдырығы қимылдың сипатын білдіріп, етістік мағыналары арқылы білдірілсе, ол қимылдың ішкі шегі болып саналады. Ишараның бұл екі шегі өзара әрекеттеседі және бірге өмір сүреді. Мысалы, "екі сағат жату", "күні бойы жату" етістіктері бір-бірімен байланысты, бұл қозғалыстың созылуын білдіреді [10].

С. Исаев «Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты» еңбегінде етістіктің категорияларын лексика-грамматикалық және таза грамматикалық деп екіге бөліп қарастырады. Таза грамматикалық категорияға түбір білдіретін лексикалық мағынаны өзгертпей, тек оған категориялық грамматикалық мағына үстейтін грамматикалық категорияны жатқызады. Олар: шақ, рай, жақ категориялары. Ал лексика-грамматикалық категорияға түбір білдіретін лексикалық мағынаға аз да болса да өзгеріс енгізетін грамматикалық категорияларды жатқызады. Мысалы, айт -айтпа, кел-келтір, бар-барыңқыра және т.б. Лексика-грамматикалық категорияларға етіс формалары, болымсыз етістік, салт-сабақтылық категориясын және күшейтпелі етістік тұлғаларын жатқызады. Біздіңше, ғалымның «күшейтпелі етістік» деп отырғаны – қимылдың өту сипаты категориясы. Бірақ С.Исаевтың бұл еңбегінде қимылдың өту сипаты категориясы қарастырылмаған. «Қимылдың өту сипаты» термин ретінде мүлдем қолданылмайды [11].

Қозғалыс ерекшеліктері санатының ішкі семантикалық белгілеріне келетін болсақ, Н.Оралбаева оларды қозғалыс стилі мен қозғалыс даму кезеңдеріне жатқызады. Ол қимылдарды орындауға байланысты келесі мәндерді көрсетеді. Қозғалыстың даму кезеңі-оның басынан аяғына дейін орналасуы. Іс-әрекеттің басталуы қаншалықты толық болса да, оның соңы да ақпаратты толық қамтушы болуы керек. Егер басталған қозғалыс өзінің соңғы сатысына жетпесе, ол даму процесінде болады. Қозғалыстың дамуына қатысты бұл белгілер қозғалыстың бірінші, екінші және үшінші кезеңдері деп аталады. 1971 жылы Нұржамал Оралбай түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде әлі де дұрыс шешімін таппаған тілдік құбылыстың қозғалыс сипатының категориясы екенін және қозғалыстың даму сатыларынан тұратынын дәлелдеді. Олардың берілу жолдары мен көрсеткіштерін толық сипаттаған еді. Өмірде қимыл әрекеттің бірде немқұрайлы жасалуы, бірде кенеттен, бірде созылыңқы, бірде баяу, жасанды, жігермен, қысқа, шапшаң, батыл, мақсатты, ынтамен, ерекше қарқынмен, орындалатын қимылға дайындық т.б. толып жатқан жасалу түрлері кездеседі. Қазақ тілінде олар көсемшелі негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесі арқылы жасалады. Ғалым оларды төмендегіше жіктеген: қимылдың жасандылығын білдіретін тілдік бірліктер -ған бол, мысалы, жазған бол, күлген бол, айтқан бол, айтқан бол; толық орындалмаған қимылдың берілуі -а жазда, қайта жаздады, келіп қала жаздады, ұрлай жаздады, соға жаздады; қимылдың бағытталуын білдіретін форманттар -п ал, -п бер, мысалы, соғып алдым, қайтарып алдым, айтып бердім, сатып алдым. Қимылдың ерекше ынтамен жасалуының берілуі -ып бақ, сақтап бақтым; қимылдың немқұрайлы жасалуы -а сал -а отыр, -е жүр, мысалы, көре сал, айта отыр, қарай сал, күле жүр. Қимылдың күтпеген жерден жасалуына -а қойып, -а кет, -а қал, мысалы, қала қойды, күле қойды, беріле кетті [11].

5 Қорытынды

Сонымен, қимылдың жасалуындағы осындай алуан түрлі ерекшеліктерді дәлме-дәл көрсететін қазақ тілінің грамматикалық құрылысындағы арнайы категория қимылдың өту сипаты категориясы деп аталады. Қимылдың өту сипатына уақыттың шектеулілік/ шексіздік, белгілілік/белгісіздік, қимылдың өтпелі кезеңдері: тездігі, дүркінділігі, қайталануы, созылыңқылығы, ұдайылығы т.б. шегінің өзара айырмашылығы, жағдайы, қатынасы сияқты сипаттары жатады. Оның бәрі іс-әрекеттің ішіндегі сипатын және оның құрылымын айқындайды. Қандай болмасын, әр қимыл, іс-әрекет бір амалмен жүзеге асырылмайды. Іс-әрекет тез немесе баяу, бірден немесе біршама уақыттан соң, бір немесе бірнеше адамның қатысуымен жасалуы мүмкін. Бұл семантикалық құбылыстардың барлығы қимылдың өту реңктеріне жатады. Сонымен аспектуалдылық шақ идеясымен байланысты қарастырылады. Бұл салаға аспектуалдылық (қимылдың ішкі сипаты), уақытша шектеу (ішкі және сыртқы қимылдың ерекше ара қатынасы), темпоралдылық (ішкі қимыл) және таксис (қимылдың уақытқа қатынасы) жатады. Қимылдың өту сипаты категориясы – грамматиканың біржақты шешімін таппаған күрделі құбылыстарының бірі. «Іс-әрекет уақыт өте келе орын алады» немесе «уақыт бойынша таралады» деген түрдің бар анықтамасының мазмұны «аспект» ұғымының

мәнін ашпайды. Бұл анықтама бойынша түр категориясы уақыт категориясы арқылы жасалғандықтан дербес мағынаға ие емес. Бұл анықтаманы қабылдайтын болсақ, онда етістіктің алты категориясының дискретті мағынасын жоққа шығарамыз. Түр категориясының өзіндік дискретті мәні бар, ол әрекеттің ішкі дамуын білдіреді.

Профессор М. Оразов қимылдың өту сипаты категориясына қатысты ойларын кең түрде «Етістік» деген атпен жарық көрген еңбегінде баяндайды. Оразов амалдың (қимылдың) өту фазасын 4 түрге бөліп қарайды, ал қимылдың тәсілдерін 17 топқа бөледі.

Қимылдың өту сипаты категориясының жекелеген мәселелері зерттеліп келеді. Осы ретте профессор З.К. Ахметжанова қимылдың өту сипаты категориясын екі тілде салыстырмалы түрде қарастырғандығын айта кетуге болады.

Қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипатының етістіктің өз алдына дербес грамматикалық категориясы екенін дәлелдеп, ғылыми-теориялық негізін көрсетіп берген – профессор Н. Оралбаева.

Одан әрі ғалымдар оның қалыптасқан көрсеткіштері бар, сонымен қатар көп мағыналы категория деп қорытындылайды. Өйткені, қимылдың жасалу тәсілі әртүрлі, қимылдың жасалу тәсілі осы категорияның мазмұны болғандықтан, категория – көп мағыналы. Бір етістікпен категорияның бірнеше көрсеткішінің қолданылуы осы категорияның ерекшелігіне жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гиганов И. Грамматика татарского языка. – Санкт-Петербург, 1801. – 188 б.
- 2 Оразова Г.А. Қимылдың өту сипаты категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуі. – 2018ж.
- 3 Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. – Л., 1989. – 207 б.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 447 б.
- 5 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
- 6 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 382 б.
- 7 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007. – 488 б.
- 8 Бибекөв Қ. «Қазіргі қазақ тіліндегі қимылдың аяқталу кезеңі және оның берілу жолдары». Алматы, 2000 жыл. – 26 б.
- 9 Мұхаммади Қ.Т. Қазіргі қазақ тіліндегі қимылдың тездік тәсілінің мағыналық құрамы мен берілу жолдары. Фил.ғ.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы қаласы, 1997 жыл. – 192 б.
- 10 Жолшаева М.С. Түркі тілдеріндегі аспектология мәселесі. – Алматы, 2007. – 374б.
- 11 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- 12 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390б.

ИСКАКОВА, Ш.К., ОМАРОВА, Д.К.

ИЗУЧЕНИЕ АСПЕКТОЛОГИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается история исследования категории глагола – природа перехода движения в казахском языкознании. Мнения и исследовательские выводы лингвистов, внесших вклад в его разработку и исследование и посвятивших этому свою деятельность, являются основным объектом дифференциации статьи.

Ключевые слова: аспектология, глагол, изучение, казахский язык, образование.

ISKAKOVA, Sh.K., OMAROVA, D.K.

STUDYING THE ASPECTUALITY OF VERB IN THE KAZAKH LANGUAGE

This article examines the history of research on the verb category – specifically, the nature of motion transition in Kazakh linguistics. The perspectives and research findings of linguists who contributed to the development and study of this topic and dedicated their careers to it serve as the primary focus of differentiation in the article.

Key words: aspectology, verb, learning, Kazakh language, education.

Авторлар туралы мәліметтер:

Искакова Шырай Кабдрахмановна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, тіл және әдебиет теория кафедрасы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.

Омарова Дильназ Кенжебековна – Қостанай қаласы әкімдігінің білім бөлімінің №19 жалпы білім беретін мектебі” КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.

Искакова Шырай Кабдрахмановна – магистр гуманитарных наук, кафедра теории языков и литературы, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан.

Омарова Дильназ Кенжебековна – учитель казахского языка и литературы, КГУ «Общеобразовательная школа №19 отдела образования акимата города Костаная», г. Костанай, Республика Казахстан.

Iskakova Shyray Kabdrakhmanovna – Master of Arts, Department of Language Theory and Literature, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

Omarova Dilnaz Kenzhebekovna – Teacher of the Kazakh language and literature of the MPI «General Education School No. 19 of the Department of Education of the Kostanay Akimat», Kostanay, Republic of Kazakhstan.

ӘӘЖ 82

Исова, Э.А.,

филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теория кафедрасы,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

Атығай, Ш.С.,

«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ШОЛПАНЫҢ КҮНӘСІ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ МЕТАФОРАНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін

Метафора – затты не құбылысты ажарландыра түсу үшін өздеріне ұқсас өзге затқа балау, мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп әсерін күшейту. Ертеде метафора троптың бір түрі ретінде ғана танылғанымен, қазіргі таңда өрісі кеңейіп, көпфункционалы құрал ретінде зерттеліп жүр. Аталған мақалада метафора жайлы зерттеулер жинақталып, оның көркем шығармадағы қолданысы талданған.

Түйінді сөздер: троп, метафора, ауыстыру, көркем шығарма, қолданыс.

1 Кіріспе

Тілімізде сөз тура мағынасында қолданылуымен қатар ауыспалы, бұрма мағынасында да қолданылады. Көркем әдебиетте ол молынан ұшырасады. Қаламгерлер шығарма тіліне ерекше өң беріп, құлпырта құбылту үшін әртүрлі иірімдерді қолданатындары сөзсіз.

МАЗМҰНЫ**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӨНЕР ҒЫЛЫМДАРЫ**

<i>Безаубекова А.Д., Амиргалиева Е.С., Қайырғали Д.А. Фариза Оңғарсынова лирикасындағы әйелдер болмысы.....</i>	3
<i>Искакова Ш.К., Омарова Д.К. Қимылдың өту сипаты категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуі.....</i>	12
<i>Исова Э.А., Атығай Ш.С. Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі метафораның қолданысы.....</i>	20
<i>Исова Э.А., Изтұрғанова Г.М. Қазақ халқының ұлттық киімдері мен әшекей бұйымдарының этнолингвистикалық сипаты.....</i>	25
<i>Исова Э.А., Мәлікзада А.М. Рәбиға Сыздық және қазақ тіл білімі.....</i>	30
<i>Кузембайұлы А., Еркін Ә. Рәбиға Кеңес үкіметінің ұлт аймақтарды басқару жүйесі.....</i>	34
<i>Оспанұлы С., Мырзағалиева К. Ақиқат жолын іздеген ұлылар үндестігі.....</i>	40
<i>Шолпанбаева Г.А., Минних И. Әл-Фараби еңбектерін зерттеудің мәселелері.....</i>	44

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

<i>Алимбаев А.А., Юрк О.С. Математика пәнін оқытуда проблемалық әдісті қолдану.....</i>	50
<i>Амантаева А.Б., Курманғалиева А.А., Туктубаева С.А. Физика оқытудағы ғылым тарихының рөлі: тарихи контекст қазіргі физикалық теорияларды түсінуге қандай көмек етеді.....</i>	57
<i>Майер Ф.Ф., Берденова Г.Ж., Жарлыгасова Э.З., Нургельдина А.Е. Лемниската Бернуллиге байланысты екі есе дерлік жұлдыз тәрізді функциялардың кейбір кластарының өсу теоремалары мен жұлдыздық радиустары.....</i>	63
<i>Ручкина Г.А., Божекенова Ж.Т., Курлов С.И. Қостанай облысының солтүстік аудандарының гименомицеттері.....</i>	69
<i>Султангазина Г.Ж., Артемчук А.В. Қостанай облысы Сарыкөл ауданының жоғары тамырлы өсімдіктер флорасы.....</i>	74
<i>Султангазина Г.Ж., Оджახвердиева С.В. Қостанай қаласының қалалық флорасына таксономиялық талдау.....</i>	79
<i>Тастанов М.Ф., Курманғалиева А.А. Ағылшын тіліндегі физика сабақтарында тілдік және мазмұндық оқытуды интеграциялаудағы bics және calp рөлі.....</i>	84
<i>Тастанов М.Ф., Туктубаева С.А. Физика мұғалімінің тәжірибесіне проблемалық оқыту әдістерін енгізу және оларды оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуда қолданудың тиімділігін зерттеу.....</i>	93

ИНЖИНИРИНГ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ

<i>Ибрагимова С.В., Давлетишин Н.Р. Әуе электр желілерінде мұз қатуға қарсы күрес әдістері.....</i>	99
<i>Ибрагимова С.В., Дускаев С.А. Жарықтандыру жүйесін жаңғырту арқылы кәсіпорындардың энергия тиімділігін арттыру әдістерін іске асыру.....</i>	107

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

<i>Амантаев М.А., Золотухин Е.А., Кравченко Р.И., Оспанов М.Б. Белсенді жетекті ротациялық жұмыс органдарын зерттеуге арналған зертханалық қондырғы әзірлеу.....</i>	115
<i>Какабаев, Н.А., Кравченко, Р.И., Золотухин, Е.А., Жәмәш, К.Ж. Астықты ұнтақтауға арналған балғалы ұнтақтағыштардың конструкциялары мен өнімділігін және дайын өнімнің сапасын салыстырмалы талдау.....</i>	122

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР

Байжанова Л.А.-Н., Абдрахманова А.Д., Амантаева Р.К. Қазақстанда айналмалы экономиканың даму келешегі 129

Байжанова Л.А.-Н., Досмакова А.Е., Молдағалиева Н.Д. Өңірдің инвестициялық әлеуетін аймақтық жүйе ретінде жүзеге асырудың негізгі көрсеткіштері 135

Сартанова Н.Т., Амантаева Р.К., Байжанова Л.А.-Н. Үздіксіз оқыту күші: қазіргі заманғы оқыту ұйымдарында топтық жұмыс тиімділігін, уақытты басқаруды және шешім қабылдауды арттыру 140

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ҚҰТТЫҚТАУЛАР 149

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА 151

СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ И ИСКУССТВО

<i>Безаубекова А.Д., Амиргалиева Е.С., Қайырғали Д.А.</i> Женские реалии в лирике Фаризы Онгарсыновой.....	3
<i>Искакова Ш.К., Омарова Д.К.</i> Изучение аспектологии в казахском языке.....	12
<i>Исова Э.А., Атығай Ш.С.</i> Языковое использование метафоры в рассказе Магжана Жумабаева «Шолпанның күнәсі».....	20
<i>Исова Э.А., Изтұрғанова Г.М.</i> Этнолингвистическая характеристика национальной одежды и украшений казахского народа.....	25
<i>Исова Э.А., Мәлікзада А.М.</i> Академик Р. Сыздық и современный казахский язык.....	30
<i>Кузембайұлы А., Еркін Ә.</i> Система управления национальными регионами советского правительства.....	34
<i>Оспанұлы С., Мырзағалиева К.</i> Созвучие великих, ищущих путь истины.....	40
<i>Шолпанбаева Г.А., Минних И.</i> Проблемы изучения трудов Аль-Фараби.....	44

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

<i>Алимбаев А.А., Юрк О.С.</i> Применение проблемно-ориентированного обучения в математике.....	50
<i>Амантаева А.Б., Курманғалиева А.А., Туктубаева С.А.</i> Роль истории науки в преподавании физики: как исторический контекст помогает понять современные физические теории.....	57
<i>Майер Ф.Ф., Берденова Г.Ж., Жарлығасова Э.З., Нургельдина А.Е.</i> Теоремы роста и радиусы звездообразности некоторых классов дважды почти звездообразных функций, связанных с лемнискатой Бернулли.....	63
<i>Ручкина Г.А., Божжекенова Ж.Т., Курлов С.И.</i> Гименомицеты северных районов Костанайской области.....	69
<i>Султангазина Г.Ж., Артемчук А.В.</i> Флора высших сосудистых растений Сарыкольского района Костанайской области.....	74
<i>Султангазина Г.Ж., Оджахвердиева С.В.</i> Таксономический анализ урбанofлоры города Костанай.....	79
<i>Тастанов М.Г., Курманғалиева А.А.</i> Роль bits и calp в интеграции изучения языка и содержания на уроках физики на английском языке.....	84
<i>Тастанов М.Г., Туктубаева С.А.</i> Внедрение методов проблемного обучения в практику учителя физики и исследование эффективности их использования в развитии исследовательских навыков учащихся.....	93

ИНЖИНИРИНГ И ТЕХНОЛОГИИ

<i>Ибрагимова С.В., Давлетшин Н.Р.</i> Методы борьбы с гололёдообразованием на воздушных линиях электропередач.....	99
<i>Ибрагимова С.В., Дускаев С.А.</i> Реализация методов повышения энергоэффективности предприятий путем модернизации системы освещения.....	107

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ, ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

<i>Амантаев М.А., Золотухин Е.А., Кравченко Р.И., Оспанов М.Б.</i> Разработка лабораторной установки для исследования ротационных рабочих органов с активным приводом.....	115
<i>Какабаев, Н.А., Кравченко, Р.И., Золотухин, Е.А., Жәмәш, К.Ж.</i> Сравнительный анализ конструкций и производительности молотковых дробилок для измельчения зерна и качества готового продукта.....	122

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Байжанова Л.А.-Н., Абдрахманова А.Д., Амантаева Р.К. Перспективы развития экономики замкнутого цикла в Казахстане..... 129

Байжанова Л.А.-Н., Досмакова А.Е., Молдагалиева Н.Д. Ключевые индикаторы реализации инвестиционного потенциала региона как территориальной системы..... 135

Сартанова Н.Т., Амантаева Р.К., Байжанова Л.А.-Н. Сила непрерывного обучения: повышение эффективности командной работы, управления временем и принятия решений в современных обучающих организациях..... 140

ЮБИЛЕЙНЫЕ ПОЗДРАВЛЕНИЯ..... 149

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ..... 154

CONTENT

HUMANITIES AND ARTS

<i>Bezaubekova A.D., Amirgalieva E.S., Kayyrgali D.A.</i> Women's realities in the lyrics of Fariza Ongarsynova	3
<i>Iskakoba Sh.K., Omarova D.K.</i> Studying the aspectuality of verb in the kazakh language	12
<i>Isova E.A., Atygai Sh.S.</i> Linguistic use of metaphor in Magzhan Zhumabayev's story "Sholpannyn kunasi"	20
<i>Isova E.A., Izturganova G.M.</i> The ethnolinguistic characteristics of traditional clothing and jewelry of the kazakh people	25
<i>Isova E.A., Malikzada A.M.</i> Academician R.Syzdyk and the modern kazakh language	30
<i>Kuzembayuly A., Yerkin A.</i> The soviet government's nation management system	34
<i>Ospanuli S., Myrzagalieva K.</i> The harmony of the great ones who seek the path of truth.....	40
<i>Sholpanbayeva G.A., Minnikh I.</i> Problems of studying the works of Al-Farabi	44

NATURAL SCIENCES

<i>Alimbayev A.A., Yurk O.S.</i> Using problem-based learning in mathematics.....	50
<i>Amantayeva A.B., Kurmangaliyeva A.A., Tuktubayeva S.A.</i> The role of the history of science in teaching physics: how historical context aids understanding of modern physical theories.....	57
<i>Mayer F.F., Berdenova G.Zh., Zarlygassova E.Z., Nurgeldina A.Ye.</i> Growth theorems and radii of starshapedness of some classes of doubly close-to- star-shaped functions related to the Bernoulli lemniscate	63
<i>Ruchkina G.A., Bozhekenova Zh.T., Kurlov S.I.</i> Hymenomycetes of the northern areas of the Kostanay region	69
<i>Sultangazina G.Zh., Artemchuk A.V.</i> Flora of higher vascular plants of the Sarykol district of the Kostanay region	74
<i>Sultangazina G.Zh., Odzhakhverdiyeva S.V.</i> Taxonomic analysis of the Kostanay urban flora	79
<i>Tastanov M.G., Kurmangaliyeva A.A.</i> The role of bics and calp in the integration of language and content learning in the physics lessons in english.....	84
<i>Tastanov M.G., Tuktubayeva S.A.</i> The introduction of problem-based learning methods into the practice of a physics teacher and the study of the effectiveness of their use in the development of students' research skills	93

ENGINEERING AND TECHNOLOGY

<i>Ibragimova S.V., Davletshin N.R.</i> Methods of overhead power lines de-icing	99
<i>Ibragimova S.V., Duskayev S.A.</i> Implementation of methods to improve energy efficiency of enterprises through the lighting system modernization	107

AGRICULTURAL, VETERINARY SCIENCES

<i>Amantayev M.A., Zolotukhin Ye.A., Kravchenko R.I., Ospanov M.B.</i> Development of a laboratory setup for studying rotary working bodies with active drive	115
<i>Kakabayev N.A., Kravchenko R.I., Zolotukhin Ye.A., Zhamash K.Zh.</i> Comparative analysis of the designs and performance of hammer mill and finished product quality.....	122

SOCIAL SCIENCES

<i>Baizhanova L.A-N., Abdrakhmanova A.D., Amantayeva R.K.</i> Prospects for the development of a closed-cycle economy in Kazakhstan	129
<i>Baizhanova L.A-N., Dosmakova A.Ye., Moldagaliyeva N.D.</i> Key indicators of unlocking the investment potential of the region as a territorial system	135

<i>Sartanova N.T., Amantayeva R.K., Baizhanova L.A-N. The power of lifelong learning: improving teamwork, time management, and decision making in today's educational organizations</i>	140
<i>ANNIVERSARY CONGRATULATIONS</i>	149
<i>INFORMATION FOR AUTHORS</i>	157

Редактор, корректор: *А. Симонова*
Корректорлар: *Б. Сыздыкова, Т. Цай*
Компьютерлік беттеу: *С. Красикова*

Редактор, корректор: *А. Симонова*
Корректоры: *Б. Сыздыкова, Т. Цай*
Компьютерная верстка: *С. Красикова*

Басуға 14.10.2024 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 12,0 б.т.
Тапсырыс № 071

Подписано в печать 14.10.2024 г.
Формат 60x84/8. Объем 12,0 п.л.
Заказ № 071

Ахмете Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университетіндегі
редакциялық-баспа бөлімінде басылған
Қостанай қ., Байтұрсынов к., 47

Отпечатано в редакционно-издательском отделе
Костанайского регионального университета
имени Ахмет Байтұрсынұлы
г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47